

مدل ژئومورفولوژیکی سیلان در حوضه گاماسیاب

چکیده

سیلان به عنوان مهمترین فرایند تغییر دهنده چهره زمین، از پدیده‌های مختلف ژئومورفولوژیک متاثر است. بررسی علل ژئومورفولوژیکی وقوع و تشدید سیل از دیدگاه کمی، نمونه‌ای از کارکردهای ژئومورفولوژی کاربردی است. در راستای شناسایی عوامل مختلف هیدرولوژیکی مؤثر در بروز سیل در حوضه رودخانه گاماسیاب، ۱۲ متغیر ژئومورفولوژیکی و فیزیوگرافی با استفاده از روش آماری رگرسیون چند متغیره مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند. در نهایت، مدل پیش‌بینی سیلان حوضه بر اساس ۷ متغیر ضریب جریان، ضریب گراولیوس، ارتفاع متوسط حوضه، شیب ناخالص رودخانه، شیب حوضه، طول حوضه و مساحت حوضه ساخته شده است. واسنجی مدل نهایی نشان داد که حدود ۹۹٪ با واقعیت (داده‌های مشاهده شده) هماهنگی دارد.

کلید واژه‌ها: ژئومورفولوژی سیلان، هیدرولوژی، گاماسیاب.

مقدمه

با تمام اهمیتی که آب در اقتصاد ایران دارد، سیلانها هر ساله حجم عظیمی از آبهای خاکهای حاصلخیز کشور را از دسترس خارج نموده و به کویرها، دریاچه‌ها و دریا انتقال می‌دهند (علیزاده، ۱۳۸۱، ۱۵). تداوم این وضعیت، صدمه‌های جبران‌ناپذیری بر منابع آب و خاک کشور وارد می‌کند. از این رو، در کنترل و مبارزه با این پدیده شناخت عوامل و پارامترهای مؤثر بر سیلان اهمیت سیار زیادی دارد. به عبارت دیگر قبل از هرگونه برنامه‌ریزی برای کنترل سیل، باید رفتار فرایندهای آن را شناخت (Smith, 1992, 25).

به نظر می‌رسد خسارتهای ناشی از سیلاب تا حدی زیادی قابل کنترل و پیشگیری است. برای موفقیت در این زمینه، شناخت محیط و ساز و کار عمل مجموعه عناصر آن در ایجاد خطر، اهمیت زیادی دارد. در این راستا، علم ژئومورفولوژی می‌تواند در شناخت بخشی از این محیط و روابط زنجیره‌ای عناصر آن نقش قابل توجهی ایفا نماید (Sparks, 1990, 152).

یکی از جنبه‌های مهم مورد مطالعه علم ژئومورفولوژی کاربردی، مطالعه فرایندهای فرسایشی است که باعث تحول اشکال زمین می‌گردد. مطالعات نشان داده‌اند که رابطه‌ای خطی و مستقیم بین بارندگی و سیلاب وجود ندارد (غیور، ۱۳۷۱، ۱۱).

از جمله عوامل اصلی برهم زننده این رابطه، ویژگیهای ژئومورفولویک و مورفومتری حوضه‌های آبریز است. در این راستا، روش‌های سنتز هیدروگراف، در امور مطالعات کاربرد وسیعی دارند. روش‌های سنتز هیدروگراف حوضه‌های فاقد آمار، یا براساس منحنیها و روابط تجربی‌اند، مانند روش‌های اشنایدر و سازمان حفاظت خاک^۱ امریکا، و یا براساس مدل‌های فرضی^۲ (مفهومی)؛ مانند پارامترهای ثابت و قابل اندازه‌گیری، توانایی بهتری برای سنتز هیدروگراف در حوضه‌های فاقد آمار را داشته باشد، اهمیت زیادی دارد (Abrahams, 1984, 162).

اولین مطالعات کمی جدید بر روی حوضه‌های زهکشی، توسط هورتون^۳ پایه‌گذاری شد. او اظهار داشت که خصوصیاتی ثابت و تغیرناپذیر در حوضه زهکشی وجود دارند که با واکنش هیدرولوژیکی حوضه مرتبط‌ند. بدین ترتیب، او پایه نظری نگرش هیدروژئومورفومتریک را فراهم نمود. هدف هورتون کاهش پدیده‌های پیچیده هیدرولوژیک به چند اندازه کمی مهم بود که بتوان از آنها برای پیش‌بینی رواناب سطحی استفاده نمود (Victor et al, 1998, 503).

به علت بودن پارامترهای ژئومورفولوژیک حوضه‌های آبریز و امکان اندازه‌گیری سریع و دقیق آنها بر روی نقشه‌ای توپوگرافی و عکسهای هوایی، می‌توان اظهار داشت که بهترین مدل ارائه شده جهت سنتز هیدروگراف، مدلی است که ارتباط منطقی را میان پاسخگویی هیدرولوژیک و این پارامترها ارائه نماید (Hardin, 1984, 142).

Archive of SID

در مطالعه روابط بین ویژگیهای حوضه آبریز و سیل خیزی آن، پارامترهای مختلفی توسط پژوهشگران مورد استفاده قرار گرفته است. این پارامترها یا از خصوصیات فرعی محیطی انتخاب می‌شوند و یا از ویژگیهای مورفومتریک حوضه‌های آبریز به دست می‌آیند.

دیکنر^۴ با استفاده از تحلیل رگرسیونی، روابط حداکثر دبی و مساحت حوضه آبریز را برای ناحیه بنگال برقرار نمود (*Versheny, 1986, 241*).

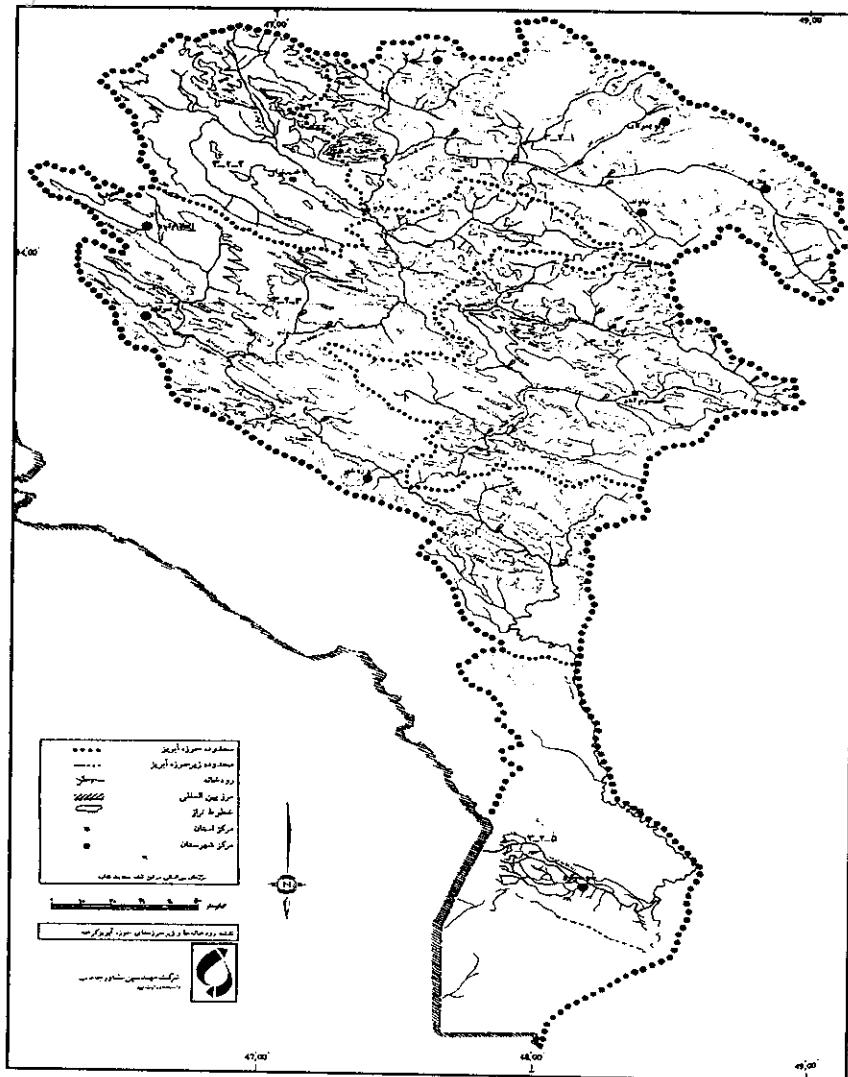
غیر از مساحت حوضه آبریز، شاخصهای دیگری نیز در ارتباط با حداکثر دبی به کار گرفته شده‌اند. مثلاً مورسیاوا^۵ روابطی را بین دبی و طولانی‌ترین آبراهه برای ۹۶ حوضه در شرق آمریکا محاسبه نمود (*Gregory and Walling, 1986, 154*).

در راستای یافتن و شناساندن اثرهای عوامل مختلف هیدروژئومورفولوژیک در بروز سیل در حوضه رودخانه گاماسیاب، با استفاده از روش‌های پیشرفته آماری، پارامترهای مؤثر بر سیلان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت مدلی برای پیش‌بینی سیل در منطقه طراحی شده است.

کلیات جغرافیایی منطقه

حوضه رودخانه گاماسیاب، در بخشی از استانهای کرمانشاه و همدان، در مختصات جغرافیایی "۳۴°۱۴'۳ تا ۳۴°۵۱'۵۴" عرض شمالی و "۵۶'۰۷" تا "۵۶'۲۶" طول شرقی واقع شده است (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۳۵). حوضه گاماسیاب نیز یکی از شعبه‌های اصلی رودخانه کرخه است (نقشه ۱). رودخانه کرخه بخشی از حوضه آبریز خلیج فارس و دریای عمان (حوضه منطقه‌ای شماره ۲ ایران) می‌باشد. این حوضه، تنها حوضه غیربسته ایران است و اگر مجموعه حوضه‌های مرکزی را یک حوضه در نظر نگیریم، بزرگترین حوضه منطقه‌ای کشور به شمار می‌رود (موحد دانش، ۱۳۷۳، ۲۵۶).

رودخانه کرخه از چند شاخه اصلی به نامهای گاماسیاب، قره سو، کشگان و تعداد زیادی شاخه کوچک و بزرگ تشکیل می‌یابد. این رودخانه تا محل تلاقی گاماسیاب با قره سو، «گاماسیاب» نامیده می‌شود. رودخانه گاماسیاب در منطقه بیستون به رودخانه قره سو می‌پیوندد و رودخانه سیمه را تشکیل می‌دهند.

نقشه ۱ موقعیت جغرافیایی حوضه رودخانه گاماسیاب و کرخه

داده‌ها و روش کار

پدیده‌های زمین ساختی، خصوصیات فیزیکو شیمیایی و لیتولوژیکی سازندهای مختلف و همچنین شرایط اقلیمی منطقه، عواملی هستند که در شکل‌گیری و تکوین وضعیت مورفولوژیکی نقش عمده و اساسی دارند. با توجه به اینکه این محدوده جزء بخشی از رشته‌کوه زاگرس است، تمام

ساختارهای زمین شناسی آن از روند عمومی ساختاری زاگرس پیروی می‌کند. به طور کلی، محدوده مورد مطالعه از نظر خصوصیات مورفولوژیکی دارای سه بخش کوهستانی، تپه ماهوری و دشت می‌باشد. بخش کوهستانی عمدتاً از آهکهای ضخیم لایه و دارای دیواره عمودی و صخره‌ای، تشکیل یافته است. در این بخش، مناظر کارستی زیادی از قبیل انواع دولین، غار، کارن و دره‌های کارستی مشاهده می‌شود. بخش تپه ماهوری نیز به صورت پراکنده در قسمتهای مختلف حوضه وجود دارد و معمولاً از سری رادیو لاریتها، افیولیتها، گدازه‌های جریانی، رسوبهای فلیشی و سری دگرگونه شیستی- فلیشی تشکیل شده‌اند. گسترش واحد مورفولوژیکی دشت در حوضه، نسبتاً زیاد است، به طوری که حدود ۳۹٪ محدوده مورد بررسی را شامل می‌شود. این بخش شامل مخروط افکنه‌ها، پادگانه‌های آبرفتی، واریزه‌ها و آبرفت‌های میان دشتی و سیلانی است.

خصوصیات فیزیوگرافی حوضه‌ها تنها بر رژیم هیدرولوژیک آنها و از جمله میزان تولید آبی سالانه، حجم سیلانها، شدت فرسایش خاک و رسوب تولیدی اثر مستقیم نمی‌گذارد، بلکه به طور غیرمستقیم و نیز با اثر بر آب و هوا و وضعیت اکولوژی و پوشش گیاهی به میزان زیادی رژیم آبی حوضه آبخیز را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

خصوصیات فیزیوگرافی در هر حوضه به طور نسبی ثابت بوده و از این جهت اهمیت دارد که بین آنها و رواناب حوضه، رابطه وجود دارد. لذا برای حوضه‌هایی که در آنها داده‌های اندازه‌گیری دبی وجود ندارد، می‌توان از این روابط استفاده نمود و مقدار رواناب یا شدت سیلان را تخمین زد.

بر همین اساس، در این پژوهش سعی شده است با استفاده از نقشه‌های توپوگرافی ۱/۵۰۰۰۰ و عکس هوایی منطقه، آن دسته از خصوصیات فیزیوگرافی که در ایجاد رواناب و سیلان حوضه اهمیت بیشتری دارند محاسبه و استخراج گردند. این ویژگیها شامل مساحت حوضه، محیط حوضه، طول حوضه، شب حوضه، شب ناخالص رودخانه، ارتفاع متوسط حوضه، ضریب گراولیوس، مستطیل معادل و غیره می‌باشند (جدول ۱). خصوصیات مذکور، برای مناطق بالا دست ۸ ایستگاه هیدرومتری موجود در کل حوضه، محاسبه و اندازه‌گیری شده است. گفتنی است، به منظور پرهیز از طولانی شدن حجم مطالب، از تشریح روش محاسبه و اندازه‌گیری هر یک از خصوصیات فیزیوگرافی خودداری شده است. برای آگاهی از این روشها می‌توان به منابع معرفی شده مراجعه نمود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۵، ۲۵).

جدول ۱ مشخصات فیزیوگرافی و هیدرولوژی حوضه‌های مورد مطالعه طی دوره‌های آماری ۱۳۵۱-۱۳۷۵

ردیف	نام رودخانه	شیب	طول	میزان	مساحت	Km ²
حداکثر دستی	بازنگری	ارتفاع	متوسط	متوسط	متوسط	Km ²
حداکثر دستی به محاطه‌ای به متوجه	سالانه به میلیمتر	عرض	گراویتیوس	ضرب	شیب	ردیف
۱۰۰	روندخانه - ایستگاه	۰/۰۰۷	۰/۰۰۷	۰/۰۰۷	۰/۰۰۷	۱۰۵۹۷/۰
۱۰۱	گاماسب - بله دختر	۰/۰۰۸	۰/۰۰۸	۰/۰۰۸	۰/۰۰۸	۷۶/۵۰
۱۰۲	دینه ده - خیارآباد	۰/۰۰۹	۰/۰۰۹	۰/۰۰۹	۰/۰۰۹	۲۱۳/۰
۱۰۳	آب صحمد - آشار	۰/۰۱۰	۰/۰۱۰	۰/۰۱۰	۰/۰۱۰	۹۱/۰
۱۰۴	مردم نگار - کله جوب	۰/۰۱۱	۰/۰۱۱	۰/۰۱۱	۰/۰۱۱	۵۶/۵
۱۰۵	آرمی - جان خدروآباد	۰/۰۱۲	۰/۰۱۲	۰/۰۱۲	۰/۰۱۲	۲۷۷/۰
۱۰۶	چاهشان -	۰/۰۱۳	۰/۰۱۳	۰/۰۱۳	۰/۰۱۳	۴۰/۷
۱۰۷	امیرآباد - بره جعلی	۰/۰۱۴	۰/۰۱۴	۰/۰۱۴	۰/۰۱۴	۱۹۱/۱
۱۰۸	چاهشان - پیر سلیمان	۰/۰۱۵	۰/۰۱۵	۰/۰۱۵	۰/۰۱۵	۷۷/۷
۱۰۹	چاهشان - میان راهان	۰/۰۱۶	۰/۰۱۶	۰/۰۱۶	۰/۰۱۶	۱۱/۱۵
۱۱۰	چاهشان - میان راهان	۰/۰۱۷	۰/۰۱۷	۰/۰۱۷	۰/۰۱۷	۱۱/۱۵

تجزیه و تحلیل داده‌ها و تهیه مدل سیلاب حوضه

مهمترین عوامل مؤثر در بروز سیل را می‌توان به سه گروه اقلیمی، ادافيکی و مدیریتی تقسیم نمود. در بین عوامل اقلیمی شدت، مدت، نوع بارش و جهت حرکت بادهای باران زا، مهمترین نقش را در بروز سیل دارند. عوامل ادافيکی شامل پوشش گیاهی و نحوه استفاده از اراضی است که می‌تواند در ایجاد سیل تأثیر مثبت یا منفی داشته باشد (مهدوی و هاشمی، ۱۳۶۷، ۱۹). در این میان، عوامل اقلیمی و مدیریتی جزء عوامل ناپایدار و عوامل ادافيکی و بویژه فیزیوگرافی و مورفوژئی، جزء عوامل پایدار مؤثر بر سیلاب می‌باشند.

با توجه به تأثیر عوامل مختلف در بروز سیلاب، نمی‌توان تنها یکی از عوامل فوق را به عنوان ملاک تعیین حساسیت سیل خیزی حوضه در نظر گرفت. برای مثال، اگر مساحت حوضه به عنوان مهمترین عامل در تولید روانآب در نظر گرفته شود، در عمل ملاحظه می‌شود که در برخی موارد با وجود وسعت زیاد حوضه به دلیل ویژگیهای خاص محیطی - از جمله شبکه کمر و پوشش گیاهی متراکم - روانآب کمری تولید شده است. بنابراین، در تهیه مدل سیلاب، پارامترهای مختلف مؤثر بر سیل را باید بررسی کرد و مورد استفاده قرار داد. بررسی رابطه بین عوامل ژئومورفوژئیک و بروز سیل، از جمله مهمترین بخش‌های ژئومورفوژئی سیل را شامل می‌شود. در مقاله حاضر، برای شناساندن عوامل مختلف فیزیوگرافیک و اقلیمی مؤثر بر سیلاب، ۱۲ پارامتر مختلف (جدول ۲) با استفاده از مدل رگرسیون خطی چند متغیره مورد بررسی قرار گرفته است. در این مدل تغییرات، یکی از متغیرهایی که در این رابطه وجود دارد تابع تغییرات سایر متغیرهای است. این متغیر را متغیر واپسیه یا پاسخ و دیگر متغیرها را نیز مستقل می‌نامند. در اینجا، متغیر واپسیه دبی سیلاب و با نماد y و متغیرهای مستقل با x_1, x_2, \dots, x_k نشان داده می‌شوند. رابطه بین متغیرها به صورت معادله ۱ می‌باشد:

$$y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_kx_k \quad (معادله ۱)$$

بنابراین، مدل نهایی از بین ۱۲ متغیر مستقل (x_1, x_2, \dots, x_k)، با ۷ متغیر شامل ضریب جریان (x_1)، ضریب گراولیوس (x_2)، ارتفاع متوسط حوضه (x_3)، شبکه ناچالص رود (x_4)، شبکه حوضه (x_5)، طول حوضه (x_6) و مساحت حوضه (x_7) ساخته می‌شود. در معادله ۱، ضریب ثابت معادله و b_1, b_2, \dots, b_k نیز ضرایب معادله رگرسیون چند متغیره می‌باشند.

با توجه به نتایج تحلیل رگرسیون چند متغیره (جدول ۲)، ضریب ثابت a برابر $-532/3385$ ، ضریب جریان (x_1) $-2086/717$ ، ضریب گراولیوس (x_2) $307/189$ ، ارتفاع حوضه (x_3) $1/626$

شیب ناچالص رود (x_4)_{-۵۴۹/۹۸۲}، شیب حوضه (x_6)_{-۴۸۲۶/۷۰۶}- طول حوضه (x_7)_{-۲۱/۱۶۰}، مساحت حوضه (x_5)_{۰/۴۷۳} حاصل شده است. بدین ترتیب، مدل نهایی برای پیش‌بینی سیلاب حوضه گاماسیاب به صورت معادله ۲ طراحی شده است.

معادله ۲ :

$$y = -۳۳۸۵/۶۳۲ + (۲۰۸۶/۷۱۷(x_1)) + (۳۰۷/۱۸۹(x_5)) + (۱/۶۲۶(x_7)) + (-۵۴۹/۹۸۲(x_4)) \\ + (-۴۸۲۶/۷۰۶(x_6)) + (-۲۱/۱۶۰(x_2)) + (۰/۴۷۳(x_5))$$

جدول ۲ ضرایب و نتایج تحلیل رگرسیون

Sig.	t	ضرایب استاندارد	خطای معيار	ضرایب غیر استاندارد B	متغیرها	
					Beta	
.	.	.	۰/۰۰۰	-۳۳۸۵/۶۳۲	a	۱
.	.	.	۰/۰۰۰	۲۰۸۶/۷۱۷	(x_1)	ضریب جریان
.	.	.	۰/۰۰۰	۳۰۷/۱۸۹	(x_5)	ضریب گراولیوس
.	.	.	۰/۰۰۰	۱/۶۲۶	(x_7)	ارتفاع متوسط
.	.	.	۰/۰۰۰	-۵۴۹/۹۸۲	(x_4)	شیب ناچالص رود
.	.	.	۰/۰۰۰	-۴۸۲۶/۷۰۶	(x_6)	شیب حوضه
.	.	.	۰/۰۰۰	-۲۱/۱۶۰	(x_2)	طول حوضه
.	.	.	۰/۰۰۰	۰/۴۷۳	(x_5)	مساحت
.	.	.	۰/۰۰۰	.	(x_8)	دی سالانه متر مکعب در ثانیه
.	(x_3)	بارش به میلیمتر
.	(x_{10})	عرض مستطیل معادل
.	(x_{11})	طول مستطیل معادل
.	(x_{12})	محیط حوضه به کیلومتر

واسنجی^۹ و آزمون نهایی

برای آزمون مدل نهایی و واسنجی آن، ابتدا برای هر یک از ایستگاههای هیدرومتری حداکثر سیلاب با استفاده از مدل نهایی محاسبه و با حداکثر سیلاب مشاهده شده در طول دوره آماری هر

Archive of SID

یک از ایستگاهها مقایسه شده‌اند. همان‌گونه که از داده‌های جدول ۳ مشاهده می‌شود، دبی‌های محاسبه شده از طریق مدل، با دبی‌های مشاهده شده واقعی هماهنگی بسیار خوبی را نشان می‌دهند. این مطالب بیانگر کارایی بسیار بالای مدل طراحی شده در پیش‌بینی سیلاب حوضه گاماسیاب می‌باشد.

جدول ۳ داده‌های مربوط به سیلاب مشاهده شده و محاسبه هر یک از ایستگاهها

ردیف	ایستگاه	دبی محاسبه شده به مترمکعب در ثانیه	دبی محاسبه شده به مترمکعب در ثانیه
۱	پل دختر	۱۲۶۸/۸۸	۱۳۳۷/۸
۲	حیدر آباد	۷۱۰/۶۶	۷۱۲
۳	آیشار	۲۱/۶۵	۲۲/۰۲
۴	کله جوب	۴۶/۵۸	۴۷/۱۸
۵	خدر آباد	۳۴/۵۷	۳۵
۶	امامزاده برجعلی	۳۷/۴۹	۳۸
۷	پیر سلیمان	۴۱/۴۴	۴۲
۸	میان راهان	۳۷۹/۱۵	۳۸۰

همچنین، بین داده‌های محاسبه شده (نتایج حاصل از مدل) و داده‌های مشاهده شده ضریب همبستگی $R^2 = 0.99$ و $R = 0.99$ محاسبه شده است. لذا نتایج حاصل از مدل، به میزان ۹۹٪ با واقعیت (داده‌های مشاهده شده) هماهنگی دارد.

منابع و مأخذ

۱. ابرملو، نورالدین (۱۳۶۲): مهندسی سیلاب، چاپ اول، نشر ذوقی، تبریز.
۲. سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۵): دستورالعمل مطالعات فیزیو گرافی در حوضه‌های آبخیز، دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، تهران.
۳. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۳۵): نقشه توپو گرافی کرمانشاه به مقیاس ۱/۲۵۰۰۰۰ N1-38-8.
۴. علیزاده، امین (۱۳۸۱): اصول هیدرولوژی کاربردی، چاپ پانزدهم، دانشگاه امام رضا (ع)، مشهد.
۵. غبور، حسنعلی (۱۳۷۱): پیش‌بینی سیلاب در مناطق مرطوب، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵، مشهد.
۶. موحد دانش، علی‌اصغر (۱۳۷۳): هیدرولوژی آبهای سطحی ایران، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران.
۷. مهدوی، محمد و علی‌اصغر هاشمی (۱۳۷۶): تعیین بده متوسط سیل از روی عوامل فیزیکی حوضه‌ها در استان سمنان، پژوهش و سازندگی، شماره ۳۶، تهران.
8. Abrahams, A.D. (1984): Channel networks: A geomorphological perspective. Water Resour Reserch. 20, 161-138.
9. Goudie, A. (1995): The changing earth rates of geomorphological processes. Black well pub. 302.
10. Gregory , K.S, D.E. Walling (1983): "Drainage basin form and proceses , A geomorphological approach" Edward Arnold. 456.
11. Hardin , J.M. (1984): Watershed morphology and time to hydrology peak". Journal of hydrology, 67:141-154.
12. Smith, K. (1992): Environmental hazards, Assessing risks and reducing disaster" , Routledge. 254.
13. Sparks, B.W. (1990): geomorphology" , Scientific & Technical, Longman. 485.
14. Versheny, R.S. (1986): Engineering hydrology" Nem chand & Bros Tookee, Longman. 475.
15. Victor, R. Baker, R. Craig kochel, Peter C.Patton. (1988): Flood geomorphology. John wiley & sons, Inc. 503.